

BILJEŠKE O STAROKRŠĆANSKIM I RANOSREDNJOVJEKOVNIM SPOMENICIMA NA OTOKU ŠIPANU

Igor Fisković

O crkvenim spomenicima otoka Šipana pisalo se u nekoliko navrata, pa je očito da brojnošću i raznolikošću oblika predstavljaju zanimljivu grupu u povijesti dalmatinskog graditeljstva. Podignute u odnjegovanom krajoliku, na vrhovima brijegova i prijevojima, u poljima, sred padina, uz ljetnikovce i samostanske zgrade, u još živim ili napuštenim naseljima, a najčešće osamljene na izabranim položajima, nižu se kao mjerne oznake za kretanje po otoku. U njihovom gustom prostornom i vremenskom nastajanju, više negoli na licima nekadašnjih ladanjskih i gospodarskih stanova, očituje se neprekinuti slijed povijesti od ranog srednjeg vijeka.

Iako na Šipanu nisu sprovedena sustavna arheološka istraživanja, dade se zamijetiti da je život kultura tu postojao znatno ranije od stoljeća u kojima su podignute danas vidljive građevine raznolikih namjena. Stoga ovdje usput navodim neke položaje, koji će pomoći pri ubuduće nužnom sastavljanju arheoloških karata. Na hrbatima brežuljkastog sjevernog dijela otoka od Čepļesa do Dola, naime, leži nekoliko nevelikih *prapovijesnih gomila*, kao dokaz naseljenosti otoka od doba Ilira. Sigurno su nastale u vezi s bolje poznatima na susjednom kopnu,^{*)} a na njima kao i na vjerojatnim *gradinama Sutilije i Banje glavice*, rasute su rbine željeznodobne i mlade keramike. Nadalje, pored navodnih ostataka *rimske vile na Fratiji u Luci*,¹⁾ tragovi nastavanja otoka u starom vijeku zamjećuju se uz

^{*)} G. Novak, *Povijest Dubrovnika*, I. Prilog Analima Historijskog Instituta u Dubrovniku. X—XI, str. 7—10, Dubrovnik 1966.

¹⁾ Tu se u pravokutnoj mreži poljskih zidova vide i čvrsti zidovi od pravilnog kamena sastavljeni malterom. Karakter formata, oblika i obrade kamenja ne izgleda antički, iako se rijetko nađe i rimska tegula u istom zidu. Ponegdje se vide i koso zarezivane fuge, ali raspored i rasporni zidova u danas vidljivim oblicima ne idu u prilog pretpostavci da se radi o ostacima zgrada nekog antičko-rimskog seoskog imanja. U tom pogledu zanimljiviji je sam smještaj tih zidina: u dnu lijepe i prikladne uvale na plodnim zemljištima podno matične crkve sv.

južni brijeg Velog Polja, na položajima *Kalandrino*, *Kapičino*, *Kala Duha*, na *Veljem vrhu* oko crkvice sv. Petar Stari i na putu iz Dola prema *Dubravi*.²⁾ Zastalno će se sličnih potvrda antičkog življenja naći još po otoku, čiji slikoviti krajolik plodnih polja zemlje crvenice i zaklonjenih luka s ribolovnim otočićima samim svojim izgledom nagoviješta rimska boravišta.

Namjera mi je, međutim, iznijeti nalaze koji potvrdiše postojanje građevina iz starokršćanskog i ranosrednjovjekovnog doba, tj. govoriti o ranije neuočenom sloju spomenika, koje je pretpostavljao sam smještaj otoka između Stona, Slanoga i Lopuda, naseljenih od prvih iliro-rimskih kršćana. Radi se o crkvi sv. Mihovila na klisuri južne obale i o ruševnim ostacima na kojima je podignuta renesansna crkva ljetnikovca dubrovačkih nadbiskupa, te o nalazima ulomaka unutar srednjovjekovnog samostana benediktinaca u Pakljenome.

Crkvicu sv. Mihovila nad morem opisao je u radnji o srednjovjekovnim spomenicima na Šipanu dosta slobodno i s proizvoljnim zaključcima Samo Puhiera.³⁾ Uvrstio je među »*jednobrodne orijentalne bazilike pokrivene svodom*«, tj. u prvu grupu svoje podjele i kod opisa naglasio da je »*najstarija među drugima*«. Nadalje ustanovivši da »*po građevnoj tehnici crkve ove grupe srodne su drugim predromaničkim crkvama iz IX—XI stoljeća na našem jugoslavenkom primorju*«, on se oslanja u uporedbi ponajviše na M. Vasića,⁴⁾ navodi da »*takovih crkava ima i u unutrašnjosti zapadne strane Balkanskog poluostrva, u oblasti srednjovjekovne Srbije*«, te u njima

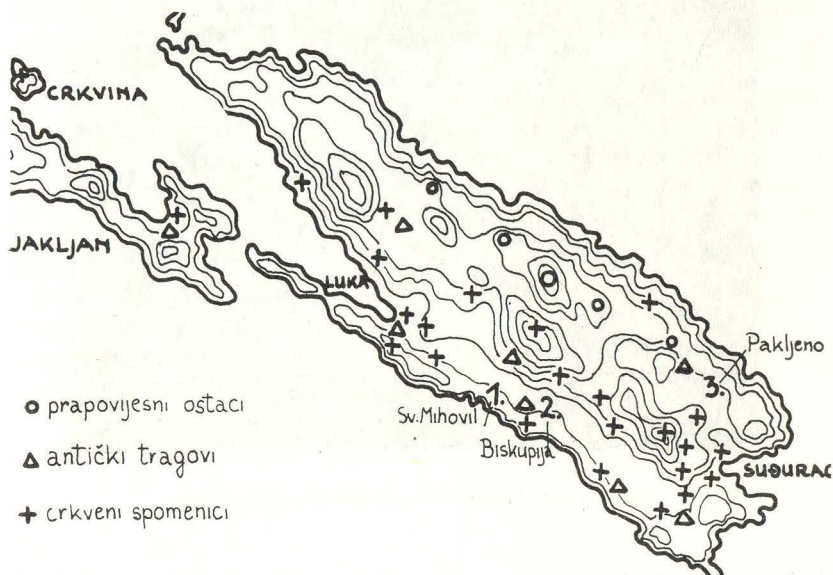
Stjepana, koja bi se mogla pokazati kao vrlo stara. Nadalje postoje ostale podudarnosti položaja sa stanjem arheoloških lokaliteta u ostaloj Dalmaciji, koji nam nameću traženje antičkih ostataka u *Luci Šipanskoj*. Nedavna iskopavanja na *Igalu* u *Donjem Čelu* na *Koločepu* iznijela su na vidjelo zanimljivi gospodarski sklop, po svoj prilici iz doba klasične antike, kojemu bi se odgovarajući stambeni dio trebao nalaziti u sjevernoj, suncu izloženoj padini uvala. Na *Lopudu* se u sličnoj, zapadu okrenutoj i od vjetrova zaklopnjenoj uvali našla starokršćanska memorija, a u predromaničkoj crkvi sv. *Ilije* je ugrađen vrijedan kasnoantički ukrasno-građevinski ulomak, pa se može očekivati daljnje nalaze starorimske kulture. Slijedeći primjeri *Jakljana*, *Mljeta* (*Polače*, *Poma*), *Pelješka* (*Zuljana*, *Lovište* — *Mirca*), *Majsana*, *Lastova* (*Ubli*), *Korčule* (*Vela Luka*) itd, itd. stalno nam od Cavtata do Šolte govore o pogodnim zapadnim uvalama otoka nastanjenim od Rimljana. Na tim se položajima oni skoro redovito ustanovljuju nalazom istraženih ili samo ubiciranih villa rustica ili pak starokršćanskih svetišta, a često u zanimljivom slijedu od poganske do kršćanske kulture. Stoga se zasad o tome može slobodno pomišljati i u *Luci Šipanskoj*, makar još nema sigurnih potvrda.

²⁾ Skoro redovito se radi o nalazima ulomaka keramičkih proizvoda: amfora (*Kalandrino*, *Biskupovo*), i tegula na svim spomenutim položajima, a oko crkvice sv. *Petra Starog* i o krupnim pravokutnim ciglama.

³⁾ S. Puhiera, *Srednjovjekovne crkve na ostrvu Šipanu kod Dubrovnika*. Starinar N. S. V—VI / 1954—1955. str. 227—243. Beograd 1956.

⁴⁾ M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV vijeka*. Beograd 1922.

vidi pretežni utjecaj istočnog građevinskog stila. U povijesnom dijelu članka tumači da nijedna crkva na Šipanu ne može biti starija od sredine IX stoljeća, odnosno drži da su sve crkve posvećene sv. Mihajlu na Elafitima bile iz X—XI stoljeća.⁵⁾ Pri kraju iznosi da je u odnosu na tri crkve, koje je prvi stručno obradio i posebno objavio Josip Posedel, a koje zaista pripadaju predromaničkom stilu X—XII stoljeća,⁶⁾ crkvice sv. Mihajla »nešto mlađa«, odnosno da je nalik »crkvi sv. Barbare u Lumbardi na Korčuli iz XIII stoljeća« i »crkvi sv. Dujma u Škaljarima kod Kotora iz XIII—XIV stoljeća«.⁷⁾ Konačno zaključuje: »Crkva sv. Mihaila o kojoj je riječ, po svojim građevinskim osobinama starija je od XIII vijeka, te se za nju može pouzdano suditi da je iz XII vijeka«.

Crkveni spomenici na Šipanu

Josip Lučić u radnji o građevinskim spomenicima XIII stoljeća na Šipanu ispravlja neka Puhierina datiranja i ubiciranja na osnovi arhivskih podataka i vlastitih zapažanja.⁸⁾ S pravom zamjećuje da

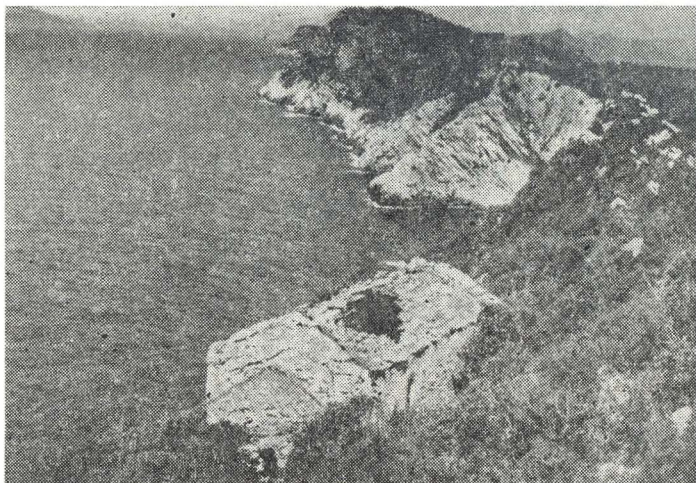
⁵⁾ S. Puhiera, n. dj. str. 238—244.

⁶⁾ J. Posedel, *Predromanički spomenici otoka Šipana*. Starohrvastka prosvjeta III / 2. str. 113—129. Zagreb 1952.

⁷⁾ Poziva se na članke iz Starohrvatske Prosvjete II — Zagreb, 1896 godine: A. Rossi: *Crkvice sv. Dujma u Škaljarima kod Kotora*, str. 42—45; V. Vuletić, — Vukasović, *S. Barbara u selu Lumbardi na Korčuli*, str. 242—245.

⁸⁾ J. Lučić, *Građevinski spomenici XIII stoljeća na Šipanu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13. str. 78—84. Split 1961.

nespominjanje pojedinih gradnji u arhivskim i tiskanim dokumentima iz XIV stoljeća ne mora označiti i njihovo nepostojanje. To je očito kod triju predromaničkih crkvice,⁹⁾ a i ovih ranokršćanskih odnosno ranosrednjovjekovnih. Za upoređivanje današnjeg izgleda i stanja većine od njega nabrojanih spomenika bit će potrebno potpunije sagledavanje od povjesnika graditeljstva. Ne čini se vjerovatnim da građevine sv. Jurda u Suđurcu ili sv. Stjepana »Kala Duha« odgovaraju XIII stoljeću, a jednako i sa zemljom sravnjeni ostaci svetišta sv. Ilije na Sutiliji i sv. Andrije na Kalandrinome.¹⁰⁾ One između petnaestak ostalih očekuju detaljnije višestrano proučavanje i pravo vrednovanje.

Crkvice sv. Mihovila na južnoj obali Šipana

U bilježničkim spisima arhiva Dubrovačke Kancelarije J. Lučić je našao spomenutu 1282. godine i crkvu pod nazivom »S. Michaelis de Jupana«, koja je imala brojna zemljišna imanja. Utoliko je prihvatljivije njegovo mišljenje da se radi o crkvi istog zaštitnika, koja se nalazi u plodnijem i napučenijem predjelu Veljeg Vrha.¹¹⁾ Nije mi poznato da je crkvice sv. Mihovila na klisuri južne obale igdje više spominjana.

⁹⁾ J. Posedel, n. dj.

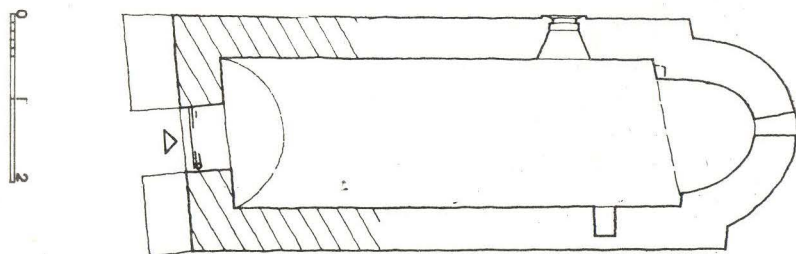
¹⁰⁾ U današnjem izgledu i obliku, odnosno ostacima nekadanjih zgrada, crkvice sv. Andrije, te sv. Stjepana i sv. Jurda sa sv. Nikolom, odaju kasniji period prelaznog gotičko-renesansnog stila, a ona sv. Ilije na istoimenom vrhu bi mogla biti još mlađa, ali joj se jedva vide tragovi.

¹¹⁾ J. Lučić, n. dj. str 82 (Div. canc. I. 106 i dalje). — Danas se tu nalazi novovjekovna jednostavna i rustična crkvice, koja ne izgleda starija od XVIII stoljeća, a okolo nema traga ranijoj građevini ili bilo kakvom romaničkom ili srednjovjekovnom ulomku.

Kada sam u ekipi Instituta za arheologiju i povijest umjetnosti Filozofskog Fakulteta iz Zagreba s kolegom G. Quienom obišao taj spomenik, uočili smo tragove koji upozoriše da bi se moglo raditi ako ne o izvorno sačuvanom ranosrednjovjekovnom ili čak starokršćanskom svetištu, barem o položaju blizu kojeg se nalazilo. Ponovni obilazak radi arhitektonskog snimanja, uvjerio me je da bi ova crkvice zaista mogla biti iz VI—VII stoljeća, odnosno da pripada dosad neuočenim tragovima ranokršćansko-bizantinskog stila na Šipanu.

Mala građevina je podignuta na tridesetak metara visokoj obali jugozapadno jednom od vrhova južnog brda šipanskog Polja. Sasvim osamljena na teško pristupačnom položaju, vidljiva je izdaleka jedino s mora, i tako zaklonjena, iako odavno zapuštena, odoljela je rušenju. Izduljeno i nisko tijelo položeno joj je od istoka k zapadu na sasvim uskoj, blago skošenoj ravni, koja je obrasla grmljem kao i svi prilazi.

Zgrada je dugačka 7,5 m., široka 2,7 m. i visoka 3,5 m., a prvotno je bila kraća (5,5 m.). Sred pročelja trokutnog završetka su uska vrata, visoko izduljeno tijelo lađe završava poluvaljkastom apsidom, a na sjevernoj strani ima gotički prozorčić. Kad je probijen taj novi otvor, čitava je zgrada produžena prema zapadu. Pri tom je ulaz s ozidanim dovratnicima, starim pragom i nadvratnikom najvjerojatnije samo premješten, pa izgleda da je otvor ostao otprilike jednak (185/75 cm.). Kod povećanja crkvice izvani je po kasno-srednjovjekovnom običaju sa strana vratima sazidana klupčica, koja učvršćuje temelje i daje izvjesnu monumentalnost malom pročelju, a ima spretnu uporabnu svrhu.

Tlocrt ranosrednjovjekovne crkvice sv. Mihovila

Na začelju je srazmjerno jaki volumen apside, izvani i iznutra polukružne, prislomljen uz malo širi i viši zid glavnog volumena. Suzuje se od temelja prema vrhu radi čvrstine gradnje na neravnom tlu. Po sredini je uski uspravni otvor prozora (16/65 cm.) ožbukanih strana koje se slabo šire radi unašanja svijetla prema unutra. S gornje i donje strane prozorčića je po jedan pločast kamen, koji

strši iz površine zida. Uz rub apsidalnog krova, koji je u obliku raspolovljenog niskog stošca bio pokriven žljebastim crijepom, otkriva se zanimljiv ukrasni motiv: vijenac uspravnih oštih zubaca. Učinjen je u samom zidu od ulomaka antičkih tegula poredanih u zig-zag poretku, pa se tako zatvoren jedva zamjećuje. Motiv se sreta redovito u pravilnijoj izvedbi na starokršćansko-bizantinskim spomenicima u širem području istočnog Mediterana, posebno sjeverozapadne i susjedne obale Jadrana. Nesumnjivo je bizantinskog podrijetla, a kod nas je rijedak u kasnoantičkoj do ranosrednjovjekovnoj umjetnosti.

*Unutrašnjost crkvice
sv. Mihovila*

Pobočni zidovi su ožbukani, a južni radi strmice terena ima mali podanak od nešto jačeg kamenja.

Dvije faze gradnje spomenika jasno se očituju u unutrašnjosti. Na postranim zidovima i na svodu se vidi ravna reška, po kojoj je pridani kraći zapadni dio. Stariji, istočni dio je zidan od pritesavanog kamena u nepravilnim pasovima prekidano vodoravno poredanim lomljencem. U zidu, a osobito u ostacima bačvastog svoda ostali su ulomci dobro pečenih rimskih crijepova i krupnih cigli. Plohe zidova su jako neravne, pa ih se sa svih strana ispravljalo nejednakim površinskim slojem žbuke. Ona je na površini,

jednako kao i vezivna unutar zida, puna neusitnjena kreča i neprosijana pijeska. U zaglađenim se površinama očuvala zahvaljujući smrvljenoj opeci, koja se više miješala pri ožbukavanju vanjskog ovoja gradnje. Produženi zapadni dio je od nepravilnih, ali krupnijih i više pritesavanih lomljenaca poredanih u vodoravnim nizovima, tako da međusobno naliježu bez umetanja sitnog kamena u lice zida.

Razlika u načinu građenja vidljiva je i u svodu. Raniji, veći dio je od pločastog kamena sa širokim po sredini uzdužno postavljenim pojasom od četvrtastih komada sedre. Taj istočni dio se urušio kad su mrazevi i vjetar raznijeli krov, pa se na rubovima vidi zrakasto slaganje tankih lomljenaca i sedre u polukružni svod pod blago skošenim dvostrešnim krovom. Prednji dio još odolijeva vremenu, a sastavljen je od nepravilnog sitnog kamena uspravno slagano u svod, koji nastavlja obliku starijeg s jedva zamjetljivim prelomom u sredini. Gotički je i mali prozor u istočnom dijelu sjevernog zida (70/25 cm.) s fino klesanim peterodijelnim okvirom u obliku vitkog prelomljenog luka. Umetnut je pri obnovi spomenika i to se vidi na zakrpi u samom zidu koji ga nosi.¹³⁾

Pod lađe je zatrpan, ali se razaznava da je u istočnoj i sjevernoj strani uklesavan u živu stijenu, a ostali su dijelovi poravnani nabacivanjem kamena i zemlje te s jakim slojem maltera.

Apsida je malo uža od lađe, nadsvođena polukalotom. Oblik otvora prema lađi u donjem dijelu je uži, a iznad koljena s dva pločasta jedva obrađena kamena ugaono utaknuta u zid, širi se presvedeni luk. Čitava je gradnja jako nepravilna, ali je zadržala prvotnu fino zaglađenu žbuku. Na svodu se ispod nje otkriva sloj koji nosi tragove skeleta od trske, koji se postavljao da se lakše oblikuje oblina i čvršće održi gornji sloj. Svod polukalote je iznutra sastavljen od nepravilnih lomljenaca, manjih komada sedre i rimske opeke, slaganih neuredno ali uspravno i radikalno s dosta maltera. U prostoru plitkog svetišta nismo našli tragova oltaru.

U uglovima iznad apsidalnog otvora su dvije simetrično postavljene rupe. Pačetvorinasta oblika, plitke su i ožbukane, ali im namjena nije jasna niti je pojava uobičajena. Izgleda da su služile za uvlačenje nekakve grede o koju su se mogli naslanjati ili vješati različiti predmeti (slike, raspela, ili kandila itd.), zastori i slično. S obzirom na širinu prostora i položaj otvora isključena je uloga te grede kao učvršćivača zgrade po kojoj se javlja u kasnijem srednjovjekovnom graditeljstvu. Možda se pomoću nje nastojalo ispra-

¹³⁾ To je već zamijetio i S. P u h i e r a. Ne osvrćem se u pojedinostima na njegov opis crkvice, u navedenom članku, ali moram napomenuti da nadvratnik ulaza nije »prost kamen« nego izrađeni kameni prag s urezanim križem. On spominje da »unutrašnje površine imaju premaž od maltera i na njem se poznaju tragovi nekadašnje dekoracije«. Tačno je da se s južne strane ulaza unutar zapadnog zida vide ostaci lijepog, izrazito gotičkog posvetnog križa učinjenog karmin crvenom bojom u fresko tehnici. Ostalima se jedva naziru tragovi.

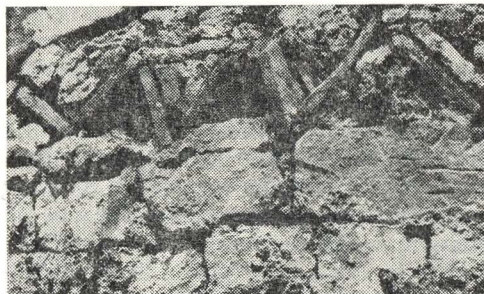
viti tlocrtno iskrivljenje čitave lađe, kojoj se uzdužni i poprečni zidovi ne sklapaju pod pravim kutem. Kraće dužine istočnog i zapadnog zida su ukošene u odnosu na prostornu os, određenu usmjerenjem postranih zidova pa se to barem na izgled unutra nastojalo ispraviti postavljanjem ove grede kao ravnog završetka u tako uskom prostoru. Stoga je sjeverna udubina s ležištem za gredu dublje potisnuta u zid.

Na vrlo rustičnoj gradnji, dakle, izduženi prostor uske lađe i srazmjerna veličina polukružno isturenog svetišta, oblik njegova otvora s presvedenim lukom prema lađi, te prag i nadvratnik s uklesanim žlijebom i postranom rupom za učvršćivanje jedine vratnice, a i tip uskog prozorskog otvora sred začelja, označuju duboku starost gradnje. Umjetanje vodoravnih nizova pločastog kamena i rimskih ravnih crijepova u nepravilno zidanje, te obilata upotreba maltera u zidovima i svodu, a žbuke da se ublaže neravni ploha, također su uobičajeni od ranokršćanskog graditeljstva uzduž naše obale. Ranije poznato uglavnom preko monumentalnih i reprezentativnih gradskih bazilika, ono se u posljednje vrijeme istražuje na nizu položaja po otocima i obali, te se uočavaju i razjašnjavaju novi oblici, elementi i motivi umjetnosti postranih izdanaka i u tom stilu. Pri tom su se produbila znanja o načinima građenja ranokršćanskog vremena i u zabačenim krajevima, pa u ovom objektu nije teško raspoznati građevinski spomenik stila koji je vladao od kraja VI prema VII stoljeću. Pojedinačne usporedbe je suvišno navoditi, jer je u to doba pod određenim povijesnim okolnostima ionako došlo do raskidanja jedinstvenog likovnog gledanja i stvaranja, pa su uža područja bila prepuštena vlastitim mogućnostima i traženjima na mnogim drugim, pa i umjetničkim planovima života.

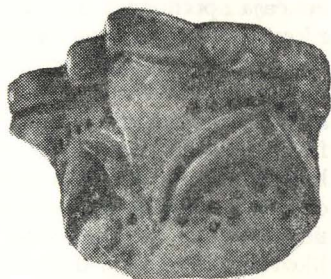
Pored navedenih općih oznaka takvo stilsko određivanje podupiru i tri građevinsko-ukrasna ulomka tipičnog oblika i načina obrade. Zdepastom i ne jako pravilnom nadvratniku antičkog tipa (96/18 cm.) s rubnim istakom (9/4 cm.) i kosim užljebljenjem, površina je oklesana zubačom. Sred prednje strane jedino je urezan mali istokračni križ, koji se svojim sasvim jednostavnim oblikom i crtežom priklanja odlikama ranokršćanske umjetnosti i njenom izrazu na ovako skromnim spomenicima.

Ostaci vijenca uz vanjski gornji rub apside, zupčasto sastavljenog od ulomaka rimskih ravnih crijepova također ukazuju da je crkvice najvjerojatnije sagrađena nakon vala bizantinizma, koji je u drugoj četvrtini VI stoljeća oko Justinijanova pokušaja obnove Carstva bio zapljusnuo Jadran. Izgled i pojava motiva su izrazito bizantinskog obilježja, a materijal možda iz neke zatečene antičke ruševine, kojih se moralo nalaziti i unutar otoka. Tako se tegula upotrijebila jedino za izvedbu ovog zidanog vijenca, a krov je pokriven kupom kanačicom loše smjese i pečenja. Ukasni dvobojni vijenac bizantinskog stila kao jedini ukras rustične gradnje sastavljen od otpadaka ranije arhitekture priklanja se kao dokaz više predloženom datiranju spomenika.

Važan je svakako i mali kapitel (v. 11 cm. donja širina 8, a gornja 12 cm.), nalaz kojeg me izravno potakao na razmišljanje o prvom kršćanskom spomeničkom sloju i traganje za ostacima te kulture na Šipanu,¹⁴⁾ Nalazio se uzidan u svodu nadograđenog prednjeg dijela crkvice, a pripadao je kamenom namještaju, pregradi ili

*Vijenac tegula na apsidi
crkvice sv. Mihovila*

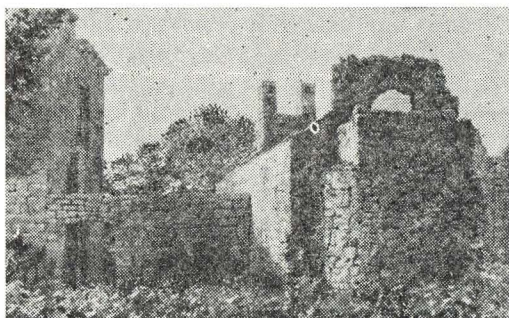

*Glavica stupića
sa crkvice sv. Mihovila*

stolu nestalog oltara. Iako u stručnoj literaturi o starokršćanskoj umjetnosti kod nas nisam dospio naći izravnih analogija za pobliže datiranje i određivanje, čini se da ovaj ulomak svojim pojednostavnjenim plastičkim oblikovanjem biljnog ukrasa unutar zadanog uzorka glavice rasprostranjenog kasnoantikizirajućeg oblika pripada ranokršćanskoj bizantinskoj umjetnosti jadranske obale. Oblikovna nedovršenost lake, a ipak pažljive obrade, koja se javlja zajedno s upotrebom tzv. tehnike svrdla, uistinu može označiti udaljavanje od cvata bizantinizma sredine VI stoljeća na Jadranu. Jednako se u premoći ukrasnog značaja vjerojatno ogledaju kasnije likovne pobude stanja umjetničkog govora u ovom zabačenom otočnom smještaju na kojem je mjesno kasnoantičko nasljeđe imalo podjednak upliv kao i smjena umjetničkih stilova u udaljenijim, još uvijek nedovoljno istraženim središtima, Iako nam za sad nije potanje razjašnjena ni jedna od tih dviju komponenti presudnih za likovno stvaralaštvo i vrsnoću izraza na ovom dijelu dalmatinske obale, prihvatimo li navedene elemente sa crkvice sv. Mihovila kao dovoljne za šire stilsko postavljanje spomenika u vrijeme od kraja VI do početka VIII stoljeća, nema posebnih razloga po kojima bi baš najizrazitiji kameni ulomak morali drugačije određivati. Kapitelić predstavlja dokaz o postojanju ovog svetišta prije razvoja predromaničkog stila, koji se na Šipanu ispoljio u znatno bogatijim i razvijenijim građevinskim oblicima s tipičnim pleternim ukrašavanjem kamenog namještaja.

¹⁴⁾ Nalazi se pohranjen u Historijskom Institutu JAZU u Dubrovniku, u maloj neizloženoj zbirci među istovrsnim ulomcima sa Spilana nad Župom Dubrovačkom.

Po nepravilnosti tlocrta i malim razmjerima prostora već lišenog kasnoantičkih osobina, jednako kao i naglašene nespretnosti u načinima gradnje ili likovne nedovršenosti građevinsko ukrasnih dijelova, u ovoj se crkvi spoznaje jedan vrlo rustičan spomenik. Uproštena jednostavnost u izgledu cjeline na neobično zabačenom položaju nije sama po sebi dovoljna za ocjenu stila, vrijednosti i značaja spomenika, kad bi on bio jedini iz ranokršćanskog do srednjovjekovnog perioda sačuvan na otoku. Određena pravilnost i izvjesna vrsnoća, koje se primjećuju na ostalim novootkrivenim ostacima najranije crkvene umjetnosti na Šipanu, navode nas da u crkvi sv. Mihovila na stijeni južne obale zaista gledamo spomenik iz kasnije faze tog stila. Naime još uvijek se suviše slabo poznaje umjetnost kršćanskog postklasičnog doba do IX stoljeća da bi se potanje odredilo vrijeme nastanka ovog skromnog spomenika. Moguće je ustanoviti da je građevina podignuta nakon prvog vala bizantinske likovne kulture na Jadranu, a prije cvata predromanike na južnodalmatinskoj obali. U tom vremenu oko VII—VIII stoljeća crkve su se mogle graditi i opstati skoro jedino na otocima, gdje se u povijesnim previranjima sklonilo i održalo staro romansko stanovništvo, koje je jedino i zadržalo predaje ranijih kultura i umjetnosti.

*Ljetnikovac i kapela
dubrovačkih nadbiskupa
na Šipanu*

Drugi se spomenik nalazi s unutarnje strane južnog otočnog bila, sjeveroistočno od crkvice sv. Mihovila na predjelu zvanom *Biskupovo*. To je *svetište posvećeno Gospi* unutar renesansnog ladanjskog sklopa »*Biskupije*«. Prostrana građevinska cjelina je vidljiva izdaleka s više strana, pa već i tako odabran položaj upozorava na važnost a i starost tih zgrada, kojih je povijest na zanimljiv način bila i ostala prisutna na Šipanu.¹⁵⁾

¹⁵⁾ Lako je moguće da se tu nalazila kakva antička gradnja. Daljnji tekst ovog članka dokazuje nastavljanje kulturnih slojeva na tom zemljištu, o kojem G. P. Luccari, *Copioso ristretto degli anali di Ragusa*, pag. 17. Dubrovnik 1790. — piše da su kao »*dilettevoli e frutuosi terreni*« dodijeljeni dubrovačkoj crkvi oko 990. godine, malo nakon što je dotadnja biskupija postala nadbiskupijom (?).

Dosadašnji su povjesnici otoka više obraćali pažnju na biskupski ljetnikovac, njegove osnivače i vlasnike,¹⁶⁾ negoli na jednostavnu crkvicu koja je ostala nespomenuta u opisima crkvenih spomenika na Šipanu, a izgleda da se po arhivima nije ni tragalo za njenim spomenom. Godine 1966, s kolegicom Nadom Grujić iz Instituta za povijest umjetnosti zagrebačkog Sveučilišta, više sam obratio pažnju na ranije uočene razlike u tehnici zidanja i razotkrismo ostale elemente u kojima su se jasno raspoznali ostaci starokršćanske bazilike. Istraživanje sam dovršio 1968. godine oglednim iskopavanjem, koje je popunilo saznanja o spomeniku.

Sadašnja ruševina iz XVI stoljeća je izravno podignuta na ostacima jedne ranije crkve.¹⁷⁾ Budući da je to zemljište bilo odavni posjed dubrovačke nadbiskupije, nije isključeno da je obnova izvršena svijesno upravo u humanističkoj epohi, odnosno da je imanje bilo vezano uz dubrovačko crkveno središte još od postanka bazilice.¹⁸⁾

Arheološki zahvat je pokazao da stara bazilika bijaše okružena brojnim grobovima u gustom poretku;¹⁹⁾ bila je grobišna i to opravdava njen smještaj usred najplodnijeg dijela otoka. Okolo nema

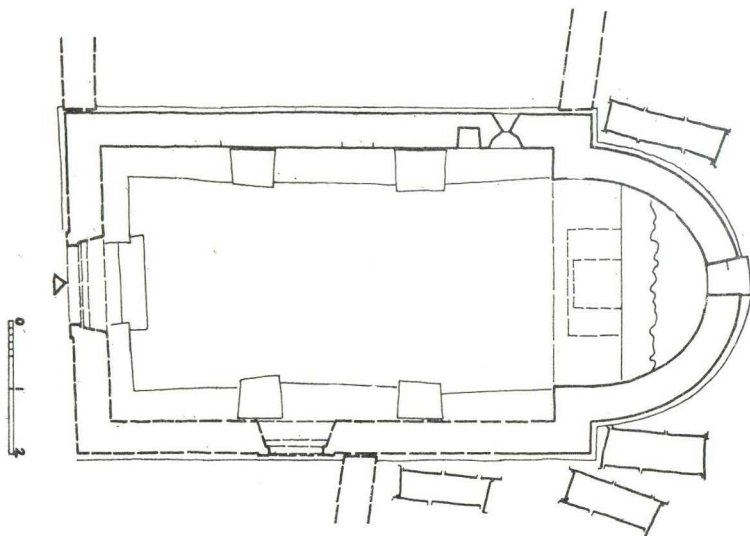
¹⁶⁾ Vidi: A. Schneider, *Lodovico Beccadelli, nadbiskup dubrovački i prijatelj Michelangelov*. Zagreb 1918.; J. Torbarina, *Fragments iz neizdatih pisama Lodovica Beccadellia*, »Dubrovnik I.« 1929. str. 322.; V. Nazor, *Michelangelo Buonarroti, Lodovico Beccadelli i Dubrovnik*, Hrvatsko kolo 1939. str. 113—123.; F. Kesterčanek, *Tragom jednog Michelangelovog djela u Dubrovniku. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 11. str. 59—71. Split 1959.; C. Fisković, *Dubrovačka skulptura*. »Dubrovnik. 1.« 1956. str. 59; C. Fisković, *Lucićevo ljetnikovac u Hvaru*. Anali Historijskog Instituta JAZU. VIII—IX. str. 240. Dubrovnik 1961.

¹⁷⁾ Sagradio je dubrovački nadbiskup Philippus Trivultius Mediolanensis, koji je upravljao 1521—1543. godine. Vidi: D. Farlato, *Ecclesiae Ragusina*. Tomus Sextus Illyrici Sacri. pag. 225, 239. Venetiis 1700.; O tome svjedoči i nadvratnik ulaza u crkvu s grbom i natpisom: PHI. TRIVVLVS. MEDIOLANENSIS. ARCHIEPVVS. RAGVSVINVS

¹⁸⁾ V. Novak, *Reliquarium Elaphitense* — Lopudski relikviarij. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LI. str. 193. Split 1940. — iznosi mišljenje da su dubrovački otoci, kako politički tako i duhovno pripadali zoni na koju je zračio Dubrovnik, koji je »sigurno baštinio kulturna pregnuća starog Epidaurusa«, iako smatra da u IX stoljeću Dubrovnik »zaceo još i nema ni svog biskupa«. To donekle potvrđuje pretpostavka o vidovima povezanosti dubrovačke crkve s navedenim zemljišnim položajem na Šipanu, a u vezi s dvije obnove starokršćanske bazilike na tom mjestu.

¹⁹⁾ Na otoku se priča da se unatrag tridesetak godina pri krčenju zemljišta M. Buruma iz Luke Šipanske naišlo na dvadesetak grobova u pravilnom redu. Stoga je ostavljena neprekopana široka staza, koja od istočnih vrata sklopa uz kapelicu ide prema jugoistoku. To je lako vjerojatno, jer smo pri iskapanjima na početku te staze uz apsidu našli grobove obložene suhozidnim kamenim pločama. Ovi su u nepravilnom poretku, ali odreda usmjereni od zapada k istoku bili bez priloga. Uokolo crkvice ima ih još, izgleda da ih je većina ranije prekopana, ali su se 1968. godine kratka arheološka istraživanja usredotočila na unutrašnjost crkvice i ispitivanje uskog površinskog pojasa oko vanjskih zidova. Time se ustanovilo da je bazilica bila samostalno zdanje

vidljivih tragova drugih gradnja, niti ranijima, niti onima koje bi se nadovezivale na njeno tijelo od prvog postanka spomenika. Nekoć samostalno zdanje položeno je od istoka k zapadu, a nakon srednjeg vijeka je uklopljeno u sjeveroistočni dio ladanjsko-gospodarskog sklopa.

Tlocrt crkve na Biskupiji

To je bila tipična ranokršćanska crkvena gradnja s naglašenom, izvani i iznutra polukružnom, malo izdubljenom apsidom i nešto širom a otprilike dvaput dužom lađom. Od stare gradnje se sačuvala čitava istočna i sjeverna strana zida na malo isturenom temeljnom podanku, ali su danas u ruševnom stanju.

U izvanjskom izgledu ističe se krupna apside s tjemanim prozorom i polustožastim krovom žljebasta crijepa. Preko uskih ramena se izravno spaja s glavnim tijelom nad kojima se dizao dvostrešni krov. Veza je unutra ostvarena širokim otvorom dvostruko ozidanog luka iza kojeg se nastavlja polukalota apside. Njen prostor je primao svijetlo kroz jedini, malo sjeveru okrenut prozor tipičnog otvora: rašireni luk radijalne konstrukcije od kamena s krajnim tegulama radi mekšeg upiranja nad užim pravokutnikom s pragom jednostavne profilacije (v. 112 cm., š. 54 cm.). Na žbuki ozidanih strana ostao je trag širokog okvira nekadanje tranzene. Sred apside

sred groblja. Po usmenim opisima spomenutog reda grobova moglo bi se naslutiti da su možda antički, jer su navodno bili građeni od krupnih opeka i dijelom pokriveni, za razliku od ovih uz crkvu, koji su po rustičnom tipu i oblicima načina gradnje ranosrednjovjekovni.

se nalazio žrtvenik, kojemu smo iskopali jedino menzu: četvrtasta jaka oltarna ploča, (d. 55 cm., š. 48 cm., v. 16 cm.) od tamnog bituminoznog vapnenca, rustična je po obliku, s nepravilnim rubom (š. 8 cm.) oko udubljene (9 cm.) preostale konkavne površine. Obrađena je zubačom, kao i ostali građevinsko-ukrasni ulomci ove crkve, među kojima je najizrazitije ranokršćanska. Druge ostatke starog oltara je nemoguće istražiti radi kasnije pregrade, s kojom je znatno skraćen svetišni prostor da se podupre ugroženi svod. Izvani je, naime, na krovu podignuto jako četvrtasto zdanje u vidu male terase za obranu ili izviđanje, i ta nezgrapna nadogradnja je nagrdila izgled vanjštine i jako oštetila istočni dio bazilike, koji se pod teretom jedva održava.

*Prozor na apside crkve
na Biskupiji*

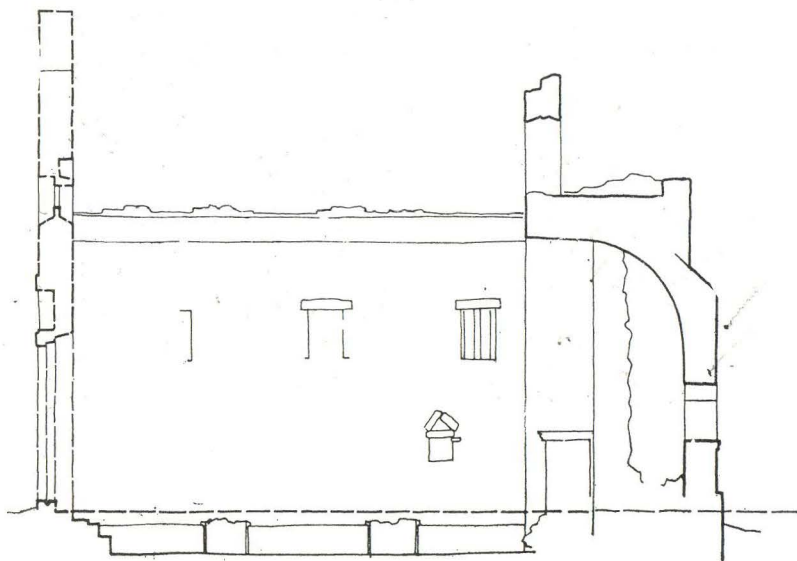

*Sjeveroistočni ugao
unutrašnjosti crkve
na Biskupiji*

Od ostalih dijelova sačuvao se sjeverni zid i to u izvornoj visini. Jednako cjelokupnom prvotnom zidu sastavljen je vodoravnim nizovima grubo obrađenog kamena nejednake visine. S vanjske strane je zidanje vidno pravilnije nego na unutarnjem licu, koje je bilo prekriveno s nekoliko slojeva dobro zaglađenog i čvrstog maltera, a nije isključeno da se i na njemu očitaju tragovi kasnijih pregradnji i preinaka unutrašnjosti. U sjeveroistočnom uglu se nalazi krupna udubina natkrivena pločom koju rasterećuju dvije koso uzdignute, tako da se prislanjaju jedna na drugu. Služila je

za pohranu obrednih potrepština. Iznad je, bliže uglu, visoki prozor ozidanih strana s pločom nadprozornika. Sam otvor je vrlo uzak, ali mu je udubina izvani i iznutra znatno šira da dvostrukim svojim lomom primi i unutrašnjosti dade što više svijetla. Na istoj visini se otkrivaju tragovi tri prozora istog tipa u pravilnim razmacima prema zapadu, ali je ovaj prvi jedini sačuvan čitav.

Iskopavanje u unutrašnjosti je pokazalo da prostor lađe nije bio uvijek čist kao u prvom mahu, i kao što je ponovo postao nakon obnove za prostranu kapelu biskupskog ladanjskog dvora. Uz prednji i bočne zidove, naime, otkriveni su dijelovi niske ozidane klupčice. Važnija su dva para nekadašnjih jakih stubova, građenog i ožbukano-gog tijela naslonjenog uz postrane zidove. Ostaci pokazuju da su bili širi od klupe i strše nad njenom gornjom poravnanom površinom. Oni su po svoj prilici nosili novopodignuti bačvasti svod, koji je na središnjem traveju mogao imati kupolicu, a bili su povezani u dvije strane s lukovima sastavljajući dvostruki niz od po tri slijepe

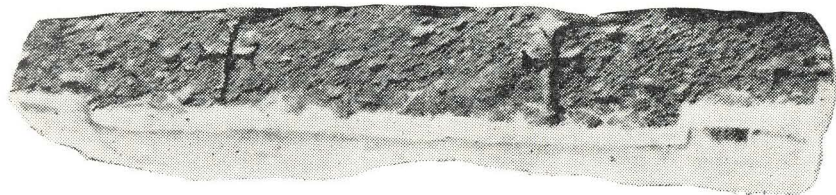

Uzdužni presjek crkve na Biskupiji

arkade. Zidovi su izvani ostali bez potpornja, a u uglovima ramena istočne strane ili na zapadnom zidu nema tragova naslanjanja rasterećivih lukova, koji su po tri sa svake strane morali rasterećivati takvo po konstrukciji samostalno zdanje unutar ranijeg zidnog plašta. Osim toga na sačuvanoj plohi sjevernog zida nema traga spajanju tih pilona ili njihovog svoda i lukova sa samim zidom, ali su možda upravo zbog gornjih dijelova te uništene svodovne gradnje u ranokršćanskoj crkvi zazidana dva prvotna prozora. Nedostaje

nam pouzdanih oslonaca da se dozna kad je izveden taj zahvat, ali se to nesumnjivo moralo desiti prije gradnje renesansnog ljetnikovca — najvjerojatnije u predromanici ili ranoj romanici. Na rani srednji vijek jasnije upućuje kameni ulomak tranzene kojim je bio zatvoren prozorčić novog pročelja. Fino obrađena kamena ploča (š. 38 cm., v. 88 cm. a nepotpuna dužina 52 cm.) na unutarnjoj malo uvučenoj plohi otkriva šest kružnih otvora (r. 10 cm.) uokvirenih dvostrukim urezanim prstenom. Podjednaka obrada dvaju lica, okrugli otvori unutar pleternog ukrasa s utisnutim kružićima na trokutnim isječcima između osnovnog rasporeda, a i sam oblik čitavog ulomka odaju ranosrednjovjekovni — predromanički stil. Tranzena ne odgovara mjerama nijednog od sačuvanih prozorskih otvora, pa je vjerojatno pripadala nekom pročelnom iz druge faze sadašnjeg stanja spomenika. Kao izrazitiji stilski građevinsko — ukrasni komad potvrđuje doba prve preinake opisane ranokršćanske bazilike.

Od ranokršćanskog doba ostao je sačuvan nadvratnik starog ulaza, kasnije upotrebljen kao prag renesansnih vrata. Krupna kamena greda (d. 118 cm., š. 45 cm., v. 18 cm.) s dva različito urezana i oblikovana križa raširenih završetaka krakova i lica klešanog zubačom, čest je antički tip koji u pojedinostima iskazuje odlike ranokršćanske umjetnosti. Uz vanjski rubni istak (š. 6 cm., v. 6 cm.) zasječen u krajevima za naslanjanje dovratnika, je uski žlijeb (š. 6 cm.) s dvije postrane rupe za os vratnica.

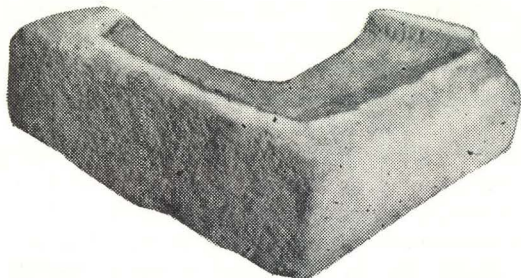

Stari nadvratnik crkve na Biskupiji

Tih nekoliko građevinskih elemenata i oblikovnih pojedinosti, dakle, učvršćuje dojam da se u kapeli ljetnikovca dubrovačkih biskupa na Šipanu, otkrivaju važni ostaci jednog starokršćanskog spomenika, koji je u zreлом periodu umjetnosti prvih kršćana na našoj obali bio podignut najvjerojatnije na položaju neke ranije rimske građevine, da bi s pojavom predromaničke epohe doživio jake preinake, i konačno kao kasnija ruševina dočekao gotičko — renesansnu obnovu.

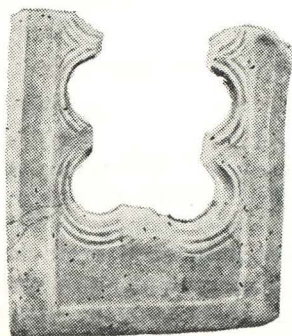
Za razliku od prve opisane crkvice sv. Mihovila, ova jednostavna a veća bazilika posvećena Gospi, mora se od prvog sloja drugačije sagledavati, pa prema tome možda i datirati. Čisto prostorno rješenje, zatvoreno pravilnijom graditeljskom izvedbom svjedoči da je

spomenik podignut po svoj prilici nakon zrelog graditeljstva V stoljeća, a nesumnjivo prije početka opadanja umjetničkih shvaćanja i izražavanja u VII stoljeću. Široka i duboka apside u izrazitijem je odnosu prema jednostavnoj lađi, dakle, tipološki bliže kasnoantičkom prostornom shvaćanju, po uzoru na prototipove istovrsnih gradnji u kojima je taj odnos zasnovan na omjeru 2:1. Jedinstveni zidni plašt sa svih je strana ostavljen skoro sasvim plošnim, a rijedak tip prozora svojim oblikom i rasporedom na postranim zidovima davao je cjelini izvjesnu vitkost, koja nam također potvr-

*Menza starog oltara
crkve na Biskupiji*

đu je predloženo stilsko i vremensko određenje. Središnju os unutrašnjosti naglašavao je oltar, od kojeg se našla menza vrlo starog oblika, te jedva zamjetljivo srpasto izvišće prozora u tjemenu. Prostorna jasnoća i jednostavna jedinstvenost cjeline sasvim odgovaraju vrsnoći obrade građevinsko ukrasnih dijelova, pa je očito da se ovdje nije radilo o onako rustičnom bazilikalnom zdanju. Čak i

*Predromanička tranzena
crkve na Biskupiji*

tlocrtna nepravilnost po kojoj je pročelni zid malo ukošen, pa je sjeverozapadni ugao zgrade ponešto isturen, nije osamljena ni neobična pojava u graditeljstvu zrelog perioda ranokršćanske umjetnosti u Dalmaciji. Jednako i naknadno ugrađivanje svodova pomoću

jakih zidanih stupova u unutrašnjosti, te pregrađivanje svetišta, donekle je tipično na pribalkanskoj obali, pa se i ono može određivati ranosrednjovjekovnim razdobljem širih raspona IX stoljeća, koje se po određenim povijesnim okolnostima uvlačilo u najstarije crkvene gradnje.

Pored tih dvaju spomenika najstarijeg crkvenog graditeljstva na Šipanu su nedavno otkriveni i ostaci, bolje reći ulomaci, koji izravno povezuju ranokršćanski kulturni period s prethodnim kasnoantičkim i upućuju na još neke nestale spomenike.

U suradnji sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture iz Dubrovnika vodio sam u jesen 1968. godine zahvat konzervacije i restauracije predromaničke crkvice sv. Mihajla iz XI stoljeća u benediktinском samostanu na Pakljenome. Radovima su prethodila arheološka istraživanja, koja su iznijela zanimljive rezultate.²⁰⁾

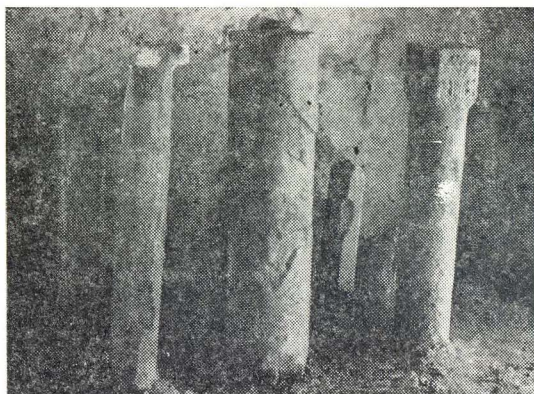
Pri rastvaranju zidanog oltara, nasilno umetnutog u proširenu apsidu predromaničke gradnje,²¹⁾ otkriven je i stari oltar (raspon 120 x 50 cm.) od pet različitih stupića, koji su nekoć nosili nestalu ploču oltarnog stola. Jedan od ranije poznat,²²⁾ najljepše izrađen stupić je ranokršćanski po tipu i obliku svog volumena, ali stilizirani

²⁰⁾ Nadopunjen je prvotni tlocrt crkvice: u unutrašnjosti pronalaskom temelja druge južne lezene, koji dokazuje da su se pojasnice svoda spuštale do poda; te tragovima pročelnog zida, koji potvrđuje inače jasnu nadogradnju prednjeg dijela. Na vanjskom plaštu zida vraćen je s južne strane i četvrti slijepi luk, zazidan kad su se otvorila vrata prema samostanu. Otkrivena je raščlanjenost apsida: uske niše lučkih završetaka postojale su po jedna na bočnim zidovima i ramenima, a tri na začelnoj plohi — središnja je podijeljena u dva dijela, od kojih donji završava prozorom istog uskog lučnog oblika. Po jedan istovjetan prozorčić je na južnom zidu pružao svjetlo drugom i trećem travaju u unutrašnjosti. Njima se broj i raspored ne podudara s vanjskim slijepim arkadama u kojima su prozori stoga nepravilno odmjereni prema unutarnjem prostoru. Osim što je time obogaćen tlocrt i vanjski izgled crkvice, u unutrašnjosti su otkrivena i dva ranije zazidana slijepa luka na sjevernom zidu, te prvotni zidovi uže apsida, njihove trompe te uzidani keramički vrčevi. Unutar i izvan crkvice su istraženi starohrvatski grobovi, koji su uglavnom oštećeni kasnijim grobnicama XIV—XVI stoljeća. Ali se ipak čini navednije otkriće ulomaka fresaka iz XII stoljeća, koje se po stilu sasvim približavaju ranoromaničkim zidnim slikarijama u istoimenoj i istovremenoj crkvi kraj Stona. Pored tih ulomaka iz nasipa podno novog plopočenja, u svodu apsida je otkrivena freska s krupnim likom Krista u ponešto neobičnoj ikonografskoj inačici. Stilski se vjerojatno radi o dubrovačkom slikarstvu prve polovine XVI stoljeća, ali će se konačna ocjena moći izreći tek nakon čišćenja freske i ostalih zidova pri potrebnoj daljnjoj konzervaciji i konačnoj restauraciji kulturnog objekta.

²¹⁾ Taj novovjekovni oltar je stajao na glomazno građenom stipesu, čija je širina otprilike obuhvaćala raspon nekadanje apsida. Na njemu je bila krupna menza, zapravo gotička nadgrobna ploča s dva otučena grba tipično izduljenog oblika i usječenim svetohraništem — danas uvučena u spravnjeni novi pod kao podnožje budućem oltaru.

²²⁾ J. Posedel, *Predromanički spomenici otoka Šipana*. Starohrvatska prosvjeta III/2. str. 125. Zagreb 1952. — piše da »je naknadno tu postavljen jugozapadni pilastar«, koji po njegovom mišljenju »ne pripada prvobitnom oltaru«.

rani biljni ukras palmete s kuglicama po načinu obrade pripada pleternoj umjetnosti predromanike stonsko-dubrovačkog područja zajedno s još dva ulomka iz XI stoljeća istog spomenika.²³⁾

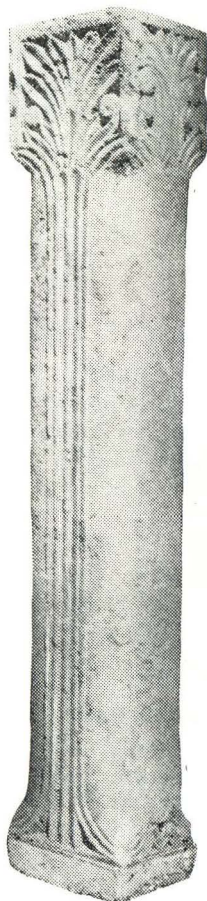

Stari oltar u crkvi sv. Mihajla u Pakljenome

Ostali, do sad neobjavljeni ulomci, su jednostavniji po obliku i nemaju izrazitijih ukrasnih motiva, pa ih je teško uže datirati. Dva kamena novopronađena stupića su dosta grubo učinjena pa izgledaju nedovršeni. Bolje očuvanom komadu se vitki trup (v. 98 cm.) sužava nategnutom oblinom od donjeg prema gornjem dijelu. Krajevi su naglašeni četvrtastim završetkom, tako da je prelaz stupića u bazu oštar, a prema glavici blago povinut. Drugome, koji nije ostao čitav (v. 76 cm.) površina je grublje oklesana, glavica se širi od uskog k završnom prstenu i ostaje kružnog presjeka. Nije jasno da li ti vrlo opći tipovi pripadaju starokršćanskom, odnosno ranosrednjovjekovnom umjetničkom slogu, ili su pak nastali u gotičko renesansnoj preinaci crkve s obzirom na rustičnu obradu površine. Izgleda da je i tada još jednom sastavljen oltar na pet nogu, budući da u otkrivenom stanju i izgledu nije ležao na prvotnoj razini poda. Oltar su rastavljali te podizali i prije baroknog ozidavanja u jedinstveno tijelo postolja. Pri tom je ugrađena još jedna jednostavna glavica, koja sličí ali ne pripada drugom opisanom stupiću, pa još više otežava datiranje otkrivenog oltara između ranog srednjeg vijeka i rustične renesanse. Taj mali ulomak oblog tijela i osmerostrane glavice, naime, pojavljuje se kao dokaz postojanja trećeg rustičnog stupića uz dva sačuvanijih oblika.

²³⁾ Jedan ulomak s tipičnom pletenicom je uzidan kao nadprozorni malom otvoru u južnom uglu dvorišnog zida zapadne samostanske zgrade, a drugi s lijepom pletenom viticom se nalazio ugrađen kao vanjski prag postranih vrata crkvice, pa je danas spremljen u župnoj kući s ostalim kamenim ulomcima iz *Pakljenoga*.

Zanimljiviji su mramorni ulomci i komadi istog oltara. Radi se o truplu jakog stupa, koji je ovdje u sekundarnoj uporabi poslužio kao središnji nosač oltarne ploče (v. 140 cm.) Gornji mu je kraj ravno oklesan, u sredini je ostavljen četvrtasti istak, koji je vjerojatno ulazio u odgovarajući urez na oltarnoj ploči, a u njemu je pravilna udubina za pohranu svetačkih moći. Nalaz stupa od

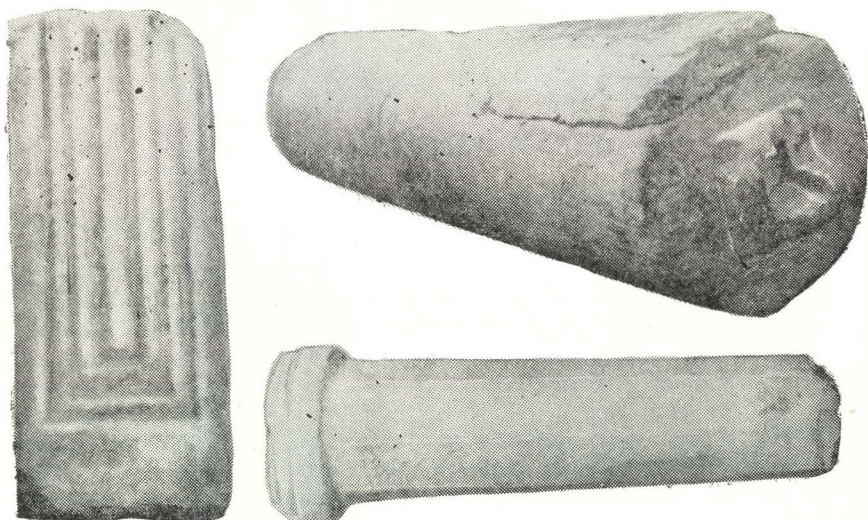

*Predromanički stup
iz crkve sv. Mihajla*

kvalitetnog, zrnatog bijelog mramora u predromaničkoj crkvi ne povezuje se uz njenu gradnju. Mora biti da je antičkog porijekla. Vjerujem da je iz prvotne arhitekture rimske epohe, koja mu je ostavila fino izbrušenu površinu i naglašenu veličinu (r. 48 cm.), tek sekundarno iskorišten od iliro-rimskih kršćana za namjenu u kojoj je i zatečen. Ranokršćanska umjetnost u našim krajevima je često upotrebljavala mramorne građevinske dijelove, pa je tako i

ovaj ranije na jednom kraju polomljen stup preoblikovan za srednju nogu oltara s malim moćnikom. Potom je tek u predromanici iz nepoznatog nekog starokršćanskog svetišta postaljen u pakljen-sku crkvicu, gdje smo ga i našli.

Drugi ulomak manjeg stupića je spljoštenog osmerostranog presjeka s eliptičnom osnovicom sastavljenom od tri stepenasta prstena. Ulomak je prelomljen s obje strane a bridovi su mu izglačani, dok je ostala površina priklesavana udarcima oštrice jednako kao i na navedenim kamenim stupićima iz oltara, a i gornji izrađeni kraj središnjeg stupa. Možda je to dio tipičnog stupića koji se javlja među ranokršćanskim ogradama crkvenog namještaja, a kojemu je donja polovica bila četvrtastog i gornja oblog presjeka.

Ranokršćanski mramorni ulomci iz Pakljenoga

Treći mramorni ulomak je bio uzidan podno oltara. To je jaka reljefna ploča tipične profilacije mekih obliha prelaza izvedenih samo na jednom licu. Po svoj prilici predstavlja ostatak oltarne ili neke druge pregrade ranokršćansko-bizantinskog stila, a mali usječeni utor na jednoj strani u sačuvanoj visini to dokazuje. Zajedno s dva ostala mramorna ulomka kasnoantičko-ranokršćanskog porijekla ukazuje nesumnjivo na postojanje još jedne kršćanske bazilike na Šipanu, bogato opremljene u VI stoljeću kada su odrazi Justinijanove državne umjetnosti iz Carigrada snažno prodrli u Jadran. Nažalost, toj bazilici pri iskapanjima u Pakljenome nismo našli traga, a nismo mogli ni provjeriti da li se možda nalazila na mjestu današnje renesansno-barokne matične crkve.

Važnost je, dakle, ovih ulomaka dvostruka. Prije svega oni su, makar različiti po obliku, a najvjerojatnije i stilu, sastavljali jedan

vrijedan primjer oltarnog stola s pet nogu.²⁴⁾ Kako su neki od stupića nesumnjivo ranokršćanski iz V—VI stoljeća, to nema razloga nevjericu da se radi samo o tipu, nego i o dijelovima žrtvenika preuzetog, odnosno prenesenog iz nekog najstarijeg kršćanskog svetišta južnodalmatinskih krajeva nastalog u epohi jakih bizantinskih utjecaja. Može se postavljati pitanje o položaju te bazilike, ali je teško povjerovati da ulomci nisu nađeni na samom otoku ili blizu Pakljenoga, kad ih se iskoristilo za oltar crkvice koja je bila raskošno opremljena. Zastalno nije bilo povoda niti razloga da se samo za njen oltar, dakle sadržajno najvažniji i prostorno najistaknutiji dio, sakupljaju ostaci iz nekih dalekih ruševina. Po istoj logici gledanja na taj problem, važno je ustanoviti da je jaki mramorni stup sigurno antičkog postanka. On dokazuje postojanje vrednije i bogatije rimske građevine na Šipanu, koja je, sudeći po davno oštećenom dnu objavljenog stupa, bila ruševina kad se gradila bazilika u koju je unesen da posluži kao nosač — moćnik žrtveniku, te da nekoliko stoljeća kasnije iz njenih ruševina bude prenesen s istom namjerom u crkvicu XI stoljeća i u njoj ostane kroz prvu gotičko-renesansnu te drugu baroknu pregradnju.

Jedan mramorni, preinačivani a danas prelomljeni krupni stup, dakle, oživljava pred nama životni slijed kultura i stoljeća na Šipanu do ustaljivanja Slavena. Jednako kao i ostali ovdje objelodanjeni nalazi, dokazuje živo sudjelovanje jednog plodnog otoka i njegovih stanovnika u razvojnim fazama likovnih umjetnosti na našoj južnoj obali. Uočeni su tragovi Ilirske prapovijesne kulture, te potvrđeni dosta bogati vidovi postojanja antičko-rimske. Ranokršćanska umjetnost se odrazila na relativno vrijednoj razini pod više ili manje izrazitim uplivima jadransko-bizantinske umjetnosti u arhitekturi crkve Gospe na Biskupiji, te u oblikovanju pojedinih ulomaka iz Pakljenoga. Dok još nisu istražena veća središta od Narone do Epidaura, o kojima je šipanski postrani i otočki kraj morao ovisiti, a o likovnim umjetnostima V—VI stoljeća u dubrovačkom području još nisu izneseni čvršći sudovi, u crkvici sv. Mihovila nad južnom obalom otoka mogu se gledati malo kasniji, ranosrednjovjekovni odrazi likovnih strujanja te epohe. Preinake u bazilici Gospe na Biskupiji, mora da su nastale s još nepotpuno razjašnjenim previranjima poslije VII stoljeća na dubrovačkom otočju, ali se u njima može raspoznati predromanički slog prije dostignuća XI stoljeća na okolnim položajima. Izvjesna monumentalnost tih rustičnih ostataka bila je određena i rasponima kasnoantičkog prostora crkve u čijoj su vjerojatnoj ruševini te pregradnje izvršene. Svoj današnji oblik crkva Gospe na Biskupiji nosi od vremena renesanse XVI stoljeća, crkvice sv. Mihovila nad južnom obalom od gotičke obnove i nadogradnje XV stoljeća, a predromanička crkva sv. Mihajla u Pakljenome također.

²⁴⁾ O tome vidi: C. Fisković, *Stilska zakašnjenja na stolnoj crkvi u Kotoru*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 16. str. 221. Split 1966.

Pri svim pokušajima datiranja i ocjene ovdje iznesene građe, treba voditi računa o izdvojenim položajima tih spomenika na otoku, te o samoj nedovoljnoj ispitivosti kasnoantičkog do predromaničkog razdoblja u široj okolini Dubrovnika, gdje još nije ustanovljeno niti spomenički određeno crkveno prvo središte i kulturno umjetničko žarište, koje je moralo voditi presudnu ulogu u ovoj regiji.

Osnovna je težnja ovog članka bila vezana uz samo dokazivanje postojanja građevinskih spomenika i ulomaka nastalih od V do X stoljeća na kulturno povijesno bogatom području jednog otoka, gdje do sad nisu bili uočeni niti zabilježeni.

Pri tom ostaje otvoreno pitanje uloge tih spomenika u prostornom sustavu otoka u vezi s naglašenim njihovim smještajem u izdvojenim okružjima. Naime, tragovi iz klasičnog doba ranokršćanske kulture na Biskupiji i u Pakljenome vrlo su vjerojatno u svoje vrijeme predstavljali sjedišta uprave prve crkvene podjele čitavog otoka. Prostor Velikog Polja s ruševinama Gospine crkve u svojem središnjem dijelu, gdje se pretpostavlja smještaj nekog rimskog imanja, odvojeno je bregovima od manje sjeveroistočne udoline sred koje je samostan i kasnije župno sjelo Pakljenoga s ulomcima od antičkog doba u sebi. Na oba istaknuta položaja, dakle, mogla su se u davnoj prošlosti nalaziti sjedišta prvih uprava otočke podjele zemljišta, a vjerska središta su možda samo nastavila uz nove sadržaje običaj okupljanja ljudi na istim mjestima s nadgledanjem pripadajućih dobara. Oba navedena položaja s ranokršćanskim spomenicima su davna vlasništva crkve: Biskupija se smatra vrlo ranim posjedom dubrovačke biskupije,²⁵⁾ a benediktinci su u Pakljenome od XII stoljeća dobili mjesto za podizanje samostana,²⁶⁾ pa nije isključeno da je položaj od ranije bio u posjedu crkve. Teško je pri tom na osnovi tih dvaju i ostalih zasad nepoznatih prvih vjerskih žarišta reći, da li su tu bila središta prve crkvene podjele otoka ili samo crkvena imanja unutar drugačije svjetovne razdjelje Šipana, ali nam u svakom slučaju predstavljaju osnov za predočivanje polaznih tačaka u proučavanju prostorne podjele i sustava otoka u V—VI stoljeću. Objašnjenje za to je i u samom zemljopisnom obliku Šipana sa svojim poljima okruženim bregovima, što su koristili već ilirski Plereji u prapovijesti pa su najvjerojatnije i kasniji ilirorimski i romanoslavenski stanovnici polagali na tome diobu i red svojih uprava na otoku do zrelog srednjeg vijeka. U tom slijedu crkvena je uprava i vlast na otoku imala svoju ulogu. To se vidi i po tome što je u doba kad su zemlje podijeljene u niz dubrovačkih veleposjeda promijenjen i raspored crkvice, koje su brojnije tada s novom namjenom u prostoru gusto omrežile čitav kraj zauzimajući svako malo istaknutnije mjesto, a na najstarijim položajima su

²⁵⁾ G. P. Luccari, *Copioso ristretto degli anali di Ragusa*. Dubrovnik 1799.

²⁶⁾ C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, str. 47—52. Dubrovnik 1955; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, II. str. 456. Split 1964.

ostala sijela biskupa, odnosno samostana koji je prerastao u maticu. Crkvice sv. Mihovila na južnim stijenama se vremenski i prostorno na neki način izdvaja iz takvog sustava i reda na otoku, kao što i inače predstavlja vremenski i stilski zanimljiv i izdvojen spomenik.

Jednako pitanju prostorne uloge opisanih crkava u prošlosti ostaje otvoreno i pitanje posvećenja tih spomenika njihovim zaštitnicima, odnosno onim svecima čija su se imena po usmenoj predaji vezivala uz navedene ruševine.

Za veću baziliku na Biskupiji iz V—VI stoljeća, jedva se pamti da je bila posvećena Bogorodici.²⁷⁾ Iako je već jednom prije XV stoljeća bila zapuštena i djelomično porušena, nema posebnih razloga za sumnju da je od samog postanka bila vezana uz ime Gospe, koja se uz razne prve mučenike poštivala skoro od samih početaka kršćanstva na Zapadu i Istoku.²⁸⁾ To je utoliko prihvatljivije budući da je u nizu skoro najstarijih crkava od Brijuna ili Pule preko Splita na našoj obali bio prihvaćan i održavan taj vrlo jaki i rasprostranjeni kult.

Jednako tako nije nevažno pitanje, da li je druga crkvice, sagrađena po svojoj prilici oko VII stoljeća, bila od samog postanka posvećena sv. Mihovilu, ali se sa sigurnošću ni to ne daje riješiti radi nedostatka izvornih podataka. Obožavanje arhanđela Mihajla se u južnoslavenskim krajevima učvrstilo zajedno sa samom pojavom kršćanstva, a o tome je kod nas opširnije pisao Ivan Božić.²⁹⁾ Ovdje je važno uočiti da se u Istri taj kult širio u vrlo ranim stoljećima kršćanstva: kraj Pule je u VI stoljeću posvećena bazilika »S. Michele in Monte«, a u sklopu samostana sv. Mihovila nad Limskom dragom iz VI stoljeća je najstarija crkvena gradnja.³⁰⁾ Nije mi poznato da li je ijedna starokršćanska crkva na području današnje Dalmacije bila od svog postanka posvećena tom svecu, a općenito se drži da se njegovo štovanje proširilo osobito od rane romanike s prodorom reda benediktinaca iz susjednog Monte Gargana, gdje su također otkrivena ranokršćanska svetišta. Niz benediktinskih crkava u našim stranama preuzima kult zaštitnika iz tog jakog vjerskog žarišta,³¹⁾ ali su poneke među njima i ranije posvećene arhanđelu Mihajlu pripale benediktinskim redovnicima kad

²⁷⁾ To potvrđuje i mali kameni *kip Gospe* u dopojasnom prikazu, neizraziti rad nekog domaćeg majstora iz XVI stoljeća, koji je iz lunete ulaza u ovu crkvicu prenesen pred četrdesetak godina u lunetu pobočnih vrata matične crkve sv. Stjepana u Luci Šipanskoj.

²⁸⁾ L. Reau, *Iconographie de l'art chretien III/II*. pag. 57. Paris 1957.

²⁹⁾ I. Božić, *Prevlaka — Tumba*. Zbornik Filozofskog Fakulteta VII/1. Spomenica Viktora Novaka, str. 197—207. Beograd 1963.

³⁰⁾ A. Mohorović, *Problem tipološke klasifikacije objekta srednjovjekovne arhitekture Istre i Kvarnera*. Ljetopis JAZU 62. str. 492. Zagreb 1957.

³¹⁾ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj II*. Split 1964. — Nabraja i opisuje u Dalmaciji čak dvanaest benediktinskih samostana posvećenih sv. Mihajlu. U Istri ih je istovremeno bilo šest.

su došli među Hrvate.³²⁾ Sve to, dakle, upućuje na moguća rješenja, ali nijedno za šipansku crkvicu nije konačno određujuće.

Upada u oči, međutim, smještaj šipanske crkvice na visokom i stjenovitom položaju poput istoimenih u obližnjem Dubrovniku ili Stonu,³³⁾ koje su za sad datirane kasnijim vremenom, te niza ostalih na jugoslavenskoj obali. Niz poznatih činjenica, dakle, ide u prilog pretpostavci da je i crkvica sv. Mihovila nad južnom obalom Šipana stalno bila posvećena istom svecu, ali je ne bi trebalo vezivati uz benediktinski kult tog zaštitnika, budući da su oni na Šipanu osnovali drugo središte sa samostanom i posvetili ga istom svecu. Po svoj prilici će daljnje proučavanje crkvene povijesti u tom dijelu Hrvatske jasnije i s tog gledišta rastumačiti bitna pitanja konačnog određenja malog spomenika u našoj povijesti umjetnosti i ustaliti odnos prema predloženoj stilskom i vremenskom postavljanju u okviru kulturne povijesti dubrovačkog kraja.

SUR LES MONUMENTS PALEOCHRETIENS DE L'ILE DE ŠIPAN

Igor Fisković

Dans cet article sont indiqués les résultats des recherches effectuées sur les plus anciens monuments ecclésiastiques, et des découvertes de restes de constructions paléochrétiennes consacrées au culte dans l'île de Šipan, qui fait partie de l'archipel de Dubrovnik. Des restes, inconnus jusqu'à présent, des premiers siècles de la culture chrétienne viennent d'être découverts dans trois localités, grâce auxquelles l'île de Šipan, riche en monuments, s'inclut dans l'épais réseau des centres paléochrétiens de l'Adriatique du Sud.

L'église de St-Michel, isolée sur le littoral méridional de Šipan, avait été datée du XIIe. s. Sur la base de l'analyse de l'architecture à moitié détruite, de ses parties caractéristiques et des fragments qui en ont été trouvés, l'auteur date le monument des VI—VIIe. s. et constate des modifications du XVe. s. C'est une basilique longitudinale exceptionnellement petite (5,5×2,7 m.) avec abside demi-circulaire, construite et voutée à la façon habituelle de l'époque paléochrétienne en Dalmatie. Le linteau avec sa croix taillée en creux au milieu, la corniche extérieure de l'abside, en dents de scie, faite de morceaux de tuiles antiques, et le petit chapiteau de forme simple et d'exécution plastique assez rustre confirment une nouvelle datation. Il s'agit d'une très rustique basilique

³²⁾ Npr. Crkva »S. Michaelis ad litus maris« u Splitu. Vidi: I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj II.* str. 332. Split 1964.

³³⁾ L. Beritić, *Ubikacija nestalih gradevinskih spomenika u Dubrovniku.* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10. str. 53—54. Split 1956; Lj. Karaman, *Crkvica sv. Mihajla kod Stona.* Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva. N. S. XV. str. 81—116. Zagreb 1928.

Arhitektonske snimke uz ovaj članak izradili su arhitekti Ivica Temšek i Dražen Posavec — Planoteka Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagreb, a fotografije Igor Fisković — Fototeka Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika Dalmacije u Splitu.

remontant à la dernière phase de l'art provincial paléochrétien. Sur les éléments et motifs de ce monument — situé loin des centres urbains — se découvrent certaines expressions de l'art byzantin qui régnait au VIIe. s. Ainsi, l'origine de l'église détermine aussi, après cette époque, un art de haute qualité, avant l'apparition du préroman.

L'autre preuve de l'architecture du paléochrétien dans l'île de Šipan vient de s'établir grâce aux ruines de la chapelle de l'ancienne résidence d'été de l'Evêque de Dubrovnik (XVI e. s.) De la première basilique, est resté, dans son entier, le mur Nord avec ses ouvertures caractéristiques, la partie orientale de l'abside sous la voûte, et sa fenêtre centrale typique. Ont été aussi trouvés des fragments stylistiques de l'ancien mobilier de pierre (un linteau de type antique, deux croix taillées en creux et une mensa quadrangulaire de forme très ancienne) qui, de même que la disposition spatiale de l'église avec large nef allongée et abside semi-circulaire, révèlent la période de maturité de l'architecture des Ve. et VIe. siècles en Dalmatie. Cette plus grande basilique était aussi, en tout cas, représentative, et, située sur un meilleur emplacement, elle fut restaurée après la dévastation que connurent la plupart des monuments du littoral balkanique à l'époque des Grandes Invasions.

La seconde phase du monument, découverte lors des fouilles archéologiques à l'intérieur de l'église, indique le style préroman. Vers le IXe. s., à l'intérieur de la basilique en partie détruite fut élevée une construction voûtée qui s'appuyait sur quatre piliers et pouvait supporter aussi la coupole centrale. A la même datation conduit aussi la trouvaille d'une transenne avec décor d'entrelacs et de perforations arrondies typiques pour le territoire préroman de Dubrovnik. Autour de l'église, le cimetière du haut Moyen Age a été fouillé. Ainsi, à l'intérieur de la forme définitive de la construction du XVIIe. s., ont été constatées deux phases de début d'existence continue d'une église consacrée à la Vierge.

Des restes paléochrétiens ont aussi été trouvés dans la chapelle de St-Michel, contre le monastère roman bénédictin de Pakljeno. Le monument fut élevé au XIe. s. et appartient typologiquement à une forme développée d'églises de la Dalmatie méridionale avec coupole, et on vient de découvrir que l'autel était, d'après son type et les éléments qui le composent, paléochrétien. Il était formé de cinq colonnettes différentes, insérées dans la construction de l'autel élevé à l'époque de la rénovation du monument pendant la Renaissance. Lors de l'ouverture de cet autel, on constata que la plus forte colonne centrale en marbre avec cavité pour les reliques de saints appartenait à une luxueuse ruine antique qui fut utilisée au VIe. s. comme partie d'autel d'une église paléochrétienne. Les autres colonnettes de pierre et une autre en marbre sont des fragments originellement paléochrétiens. La cinquième, exécutée spécialement, est paléochrétienne par la forme mais présente une ornementation préromane d'entrelacs. De même, l'autel à cinq pieds permet de découvrir l'existence d'une architecture romaine et d'une troisième église paléochrétienne, située sur une localité inconnue de Šipan, d'où cet autel aurait été transporté dans ce monument intéressant du XIe. s.

Ce travail qui révèle de nouveaux monuments et ouvre la problématique de leur datation de leur détermination stylistique, est une contribution à la connaissance de l'art de la Basse Antiquité et des débuts de l'art médiéval dans les îles du Sud de l'Adriatique.